

10

Algúns aspectos da relación entre fraseoloxía e sintaxe

María Rosario Soto Arias

Resumo_ No presente artigo abordamos algúns aspectos da relación entre fraseoloxía e sintaxe. A forma dun importante número de unidades fraseolóxicas responde a un padrón produtivo sintáctico libre; igualmente na formación de moitos fraseoloxismos hai unha serie de principios sintácticos operativos e nós pretendemos probar ambos os factores tomando como base una ampla mostraxe dun dicionario fraseolóxico galego-castelán/castelán-galego de recente publicación. Dalgunha maneira intentaremos responder a unha pregunta fundamental: ata onde chega a sintaxe e ata onde a fraseoloxía e para iso estudamos as principais posturas na delimitación de ambos os dominios, conferíndolle especial relevancia á Gramática de Construcións.

Palabras chave_ Fraseoloxía; Sintaxe; Lexicografía; padróns produtivos, Gramática de Construcións.

Sumario_ 1. Introducción. 2. Fraseoloxía e sintaxe. 3. Principios sintácticos en fraseoloxía. 4. Información sintáctica nos dicionarios fraseolóxicos. 5. Límites entre sintaxe e fraseoloxía. 6. Conclusións. Referencias bibliográficas.

Some aspects of the relationship between phraseology and syntax

Abstract_ In this article we address some aspects of the relationship between Phraseology and Syntax. The form of an important number of Phraseological Units responds to a free syntactic productive pattern; likewise in the formation of many phraseologisms there are a number of syntactic principles operating, and we intend to test both factors on the basis of a large sampling from a recently published Galician-Spanish/Spanish-Galician phraseological dictionary. We will try to answer a fundamental question: how far does syntax go and how far does phraseology go? And in order to do this, we study the main positions in the delimitation of both domains, giving special relevance to Construction Grammar.

Key words_ Phraseology; Syntax; Lexicography; Productive Patterns; Construction Grammar.

Contents_ 1. Introduction. 2. Phraseology and syntax. 3. Syntactic principles in phraseology. 4. Syntactic information in phraseological dictionaries. 5. Limits between syntax and phraseology. 6. Conclusions. References.

1.

Introdución

No presente traballo imos estudar certos aspectos da relación da fraseoloxía coa sintaxe: trataremos da forma dun número importante de unidades fraseolóxicas e a súa correspondencia con estruturas sintácticas libres (apartado 2). Nos seguintes apartados analizaremos aspectos concretos como son os principios da sintaxe aplicados á fraseoloxía (apartado 3), a información sintáctica que pode aparecer nun dicionario fraseolóxico (apartado 4) e a fixación de límites entre sintaxe e fraseoloxía (apartado 5). A estes apartados seguiralles unha conclusión.

A fraseoloxía é unha disciplina que avanzou moito, xa desde o derradeiro cuartel do século XX. Podemos citar nomes clave no dominio das linguas hispánicas: desde Casares (1950), pasando por Zuluaga (1980), Corpas Pastor (1997), García-Page (2008), ata chegar ao noso territorio. Aquí sobresaen os fraseólogos vinculados ao Centro de Investigación Ramón Piñeiro: Ferro Ruibal (1987), Mellado Blanco (1999), Conde Tarrío (1999), Álvarez de la Granja (2003), González Rey (2012), e outros que non amentamos por unha pura cuestión de espazo.

Todos aqueles minimamente versados no tema sabemos que a Fraseoloxía non toca soamente o estudo dun determinado tipo de léxico. É certo que se integra en boa medida no ámbito da lexicografía pero supera os seus límites: digamos, sen ánimo de ser exhaustivos, que a Fraseoloxía establece conexións coa Ecolingüística, a Etnografía, a Historia, cos usos e costumes da sociedade e, en síntese, coa cultura do territorio onde chanta as súas raíces o idioma correspondente. A linguaxe en xeral fai dalgunha maneira iso mesmo, só que na Fraseoloxía esas conexións son moito máis fortes ou máis evidentes.

2.

Fraseoloxía e sintaxe

Unha desas conexións fundamentais establécese coa gramática, e en especial coa sintaxe. É algo obvio, en canto que as realizacións concretas da Fraseoloxía, as unidades fraseolóxicas (UF) ou *frasemas* (ou como queiramos chamarlles, *modismos*, *locucións*, *colocacións*, *fórmulas rutinarias*, *pragmatemas* etc., ben entendido que algunhas destas etiquetas corresponden a subtipos específicos e ben entendido que para algúns estudosos non todo o que acabamos de mentar forma parte da fraseoloxía), están formadas por unidades lingüísticas pluriverbais (a pluriverbalidade é unha das características indiscutibles dunha UF, xunto con estoutros dous trazos básicos: fixación e idiomaticidade), por palabras que se combinan de determinada forma. E aí é, inicialmente pero fundamentalmente, onde se solapa ou se encontra coa sintaxe, en canto que esta, a sintaxe, é a ciencia que estuda a arte e as regras de combinar palabras e/ou unidades formadas por palabras.

Con todo, as relacións entre sintaxe e fraseoloxía non sempre foron de boa veciñanza (como veremos en § 4). Ningunha ciencia da linguaxe nace *ex nihilo*. A sintaxe nace da man da lóxica, xorde da mente dos filósofos nos seus inicios... No que nós sabemos, nunca se soltou de todo desa man, o que é especialmente evidente

† Seguindo a concepción máis estendida, consideramos que a gramática é a disciplina que estuda os signos lingüísticos; dentro dela a sintaxe céntrase nun tipo de signos: as oracións, as cláusulas, as frases. É dicir, as unidades superiores á palabra. Xerarquicamente, por riba, a gramática do texto estuda construcións superiores, e por abaixo, a morfoloxía céntrase na palabra e os seus elementos constitutivos. Tamén a fraseoloxía mantén relacións coa morfoloxía, por canto o resultado da fosilización de moitas unidades fraseolóxicas produce unidades morfolóxicas (compuestos propios e compuestos sintagmáticos) nun contínuum de difícil segmentación. Estas últimas relacións quedan fóra do presente traballo.

na segunda metade do século XX, no tronco da Gramática Xenerativa. Os xenerativistas ortodoxos situaron o núcleo ou centro da súa teoría na sintaxe, o que supuxo un freo no estudo da fraseoloxía, dado que as regras regulares da sintaxe non permitían xerar estruturas anómalas como as tipicamente fraseolóxicas. Curiosamente, serán os xenerativistas que despracen o interese cara á semántica –pensemos en figuras como Lakoff (1977), Jackendoff (1983) ou Fillmore (1985), claros nexos de unión entre a Gramática Xenerativa e a Cognitiva– os que dalgunha maneira van participar na formación da chamada Gramática de Construcións, cuxo obxecto de estudo son precisamente aquelas estruturas ou, mellor, construcións, dificilmente analizables baixo a óptica da sintaxe. Así pois, dada a materia de que están conformadas as UF, a Fraseoloxía conecta directamente coa gramática e en concreto coa sintaxe: resulta de todo punto incontestable que unha alta porcentaxe de UF presenta unha forma que se corresponde cunha estrutura sintáctica libre (dicimos libre en oposición precisamente á forma fraseolóxica por antonomasia: fixada).

2.1. Estruturas sintácticas predominantes

Para demostrar esta correspondencia entre UF e estruturas sintácticas tomaremos como punto de referencia un dicionario de recente publicación, o *Dicionario de fraseoloxía galego-castelán castelán-galego* (López Taboada & Soto Arias 2020). Na parte galego-castelán ten 13.845 entradas: cada entrada está constituída por unha UF como mínimo (mais variantes próximas que non entran no cómputo). Pois ben, delas tomamos unha mostra de 7.709 UF, máis do 55 % do total, e obtivemos estes resultados (Gráfico 1):

Estructuras sintácticas

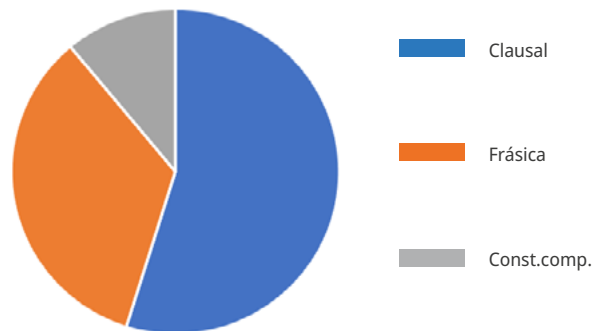

Gráfico 1: Estruturas sintácticas predominantes nas UF. Elaboración propia

2.2. Estrutura causal

A estrutura sintáctica máis frecuente é a clausal (a construción formada por un verbo e os seus complementos, incluído o suxeito^{††}): 4.119 casos, un 53 % do total analizado, sen contar as comparativas. Se queremos especificar máis, a subestrutura clausal máis frecuente parece ser (a mostraxe que fixemos neste caso é máis pequena, dun par de centos dentro das 4.119 clausais, pero é indicadora) a de VERBO + CD (+ CI ou + CC), do tipo: *cortarlle as ás, cónOtallo ao abade, traer unha lura* etc., cun 30 % do total analizado, seguida de VERBO + FRASE PREPOSICIONAL, co 24 %. Aquí entran casos de difícil análise sintáctico-funcional como estes nos que temos un posible COMPLEMENTO ADVERBIAL (tal como o entende Rojo 1990): *poñerse na lúa, falar polo*

†† Para os complementos verbais usaremos as seguintes abreviaturas: SUX (suxeito), ATR (atributo), CD (complemento directo), CI (complemento indirecto), CC (complemento circunstancial), CADV (complemento adverbial), SUPL (suplemento), CPVO (complemento predicativo).

lombo, saír do lombo, traer ao acordo; outros casos son máis complicados: *andar co abelurio/coa lúa* etc. En terceiro lugar, VERBO + ATR ou CPVO, cun 12 %. Exemplos: *non ser ben cugulado, andar aboiado* etc. Xa en derradeiro lugar citemos VERBO + SUX (+ CI ou + CC), cun 3'5 %: *írselle o acordo, quedarlle poucas afeitadas, tocar a lotaría*. Os outros tipos son variados e non son significativos.

2.3. Estrutura frásica

A estrutura frásica (a frase, tamén chamada grupo ou sintagma, está formada por palabras con valor unitario e que non teñen un verbo por núcleo) ocupa o segundo lugar (32,93 %). E dentro das frases:

-A frase preposicional (FP) é a máis frecuente, pero bastante por detrás da cláusula: hai un total de 1.553 FP, un 20'14 % do total analizado. Exemplos: *A feixes, sen falla, en falso*.

Moita menor frecuencia teñen os outros tipos de frases. Por número de casos, aparecen ordenadas así:

-A frase substantiva (FS), con 489 casos, un 6'3 % do total analizado: *figados de can, flor dun día, fol de veneno*.

-A frase conxuntiva (FC), con 172 casos, 2'2 %. Aquí os máis dos casos adscribíense a dous subtipos, encabezados polas conxuncións *nin* (*nin que* + VERBO, *nin tolo, nin papa, nin falar diso*, etc.), dunha banda, e *que* + VERBO da outra. Este *que* tamén está suxeito a distintos criterios de análise sintáctica, dependendo das escolas⁵. Aparece en UF do tipo: (*saber*) *que esmecha, (ter unha sede) que esgarece, (cheirar) que fede/que nin bubelas, (calor/sol) que derrete os coios, (un frío) que afeitán en seco/que pela*. A análise como unha conxunción de valor consecutivo é a que consideramos preferible. Aquí tropeizamos de novo na pedra da difícil identificación dalgunhas unidades (categorías e/ou funcións) sintácticas. Volveremos logo sobre este punto.

-A frase nominal (FN), con 163 casos, 2'1 %. (*a de* + SUBSTANTIVO [SUBS] + *que, algún* (+ SUBS) + *que outro*).

-A frase adverbial (FADV), 88 casos, 1'14 % (*lonxe de* + INFINITIVO).

-A frase adxectiva (FADX), 81 casos, 1'05 % (*moi boas*).

2.4. Construcións comparativas

O terceiro lugar en frecuencia ocúpalo as que imos chamar *construcións comparativas* (CCOM). Dun total de 13.845 UF contabilizamos 1.482 (sen contar variantes próximas coexistentes nunha mesma entrada). Supoñen un 10'7 % do total. Fixemos unha análise sobre unha mostraxe do 20 % do total (295 casos analizados) e observamos que dentro das construcións comparativas a xerarquización, por frecuencia, é como segue (citamos só os casos máis representativos):

-A estrutura clausal de VERBO + *coma* é a máis frecuente (150 casos, 50'85 %): *comer coma abades, ser coma darlle co aguillón ao boi cansado, ser coma comer un anaco de pan, vivir coma un rei* etc.

-A construción ADXECTIVO (ADX) + *coma* + FN séguelle con 92 casos (31'19 %): *negro coma un mexillón, escorregadizo coma unha anguía, vello coma o modo de andar* etc.

-En terceiro lugar, con 22 casos (7'46 %), aparece a construción *máis* + NOME (SUBS ou ADX) + *ca* + SUBS/FN: *ter máis antollos ca unha preñada, dar máis voltas ca un argadelo* etc.

⁵ Estúdase na gramática coma un tipo de oracións consecutivas. Modernamente, Penadés (2020) tamén as estuda desde o punto de vista da Gramática de Construcións: "la construcción fraseológica es, por tanto, una instancia léxicamente parcial de la construcción gramatical consecutiva y hereda de esta la sintaxis y la semántica".

-En cuarto lugar a construción de igualdade *tanto... + coma...*, con 11 casos (3'73 %): *facen tanto caso coma ao aire, dárselle tanto coma pola primeira camisa que vestiu* etc.

-Cítemos, á derradeira, os 9 casos (3'05 %) da construción SUBS (frecuentemente somatismos) + *coma* (+ FN): *un corazón coma un boi, un día coma un can, barriga coma un pandeiro, boca coma un burro, mans coma cepos, pernas coma as cambas do carro* etc.

3.

Principios sintácticos en fraseoloxía

Desde outro ángulo, pero poñendo sempre o foco na sintaxe, hai unha serie de principios sintácticos, principios operativos, que ben percibimos na formación dos propios fraseoloxismos. A saber:

3.1. A conmutación

Sendo a fixación unha propiedade gradual, non son excepciónais os casos nos que se produce conmutación. Poden conmutar, por exemplo, as preposicións:

(1) [...] *tiinan a iur et a mao* / *dizia que tiina en jur et en mao* (S. XIII, Xelmírez) / *a qual herdade agora ten de jur e de mão* (S. XIV, Xelmírez)

(2) [...] *anchura, segundo está aquí asinallada de mao a mao* / *de ancho como está asinallado de mao en mao* (S. XV, Xelmírez)

(3) *¿Non ves como van por aló embaixo falando man a man?* (Rodríguez Elías, 1930, TILG) / *Postos en roda no chan tomando ó lado dereito un a outro esta pregunta man por man ía facendo* (Pintos, 1858, TILG)

(4) *Dunha lei especial de montes en man común* (Beiras, 1972, TILG) / *montes libres ou de man común* (Xornal A Nosa Terra, 1993, TILG)

(5) A frase *metade por metade* pode conmutar por *metade a metade* (e incluso por *metade e metade*): *algo sostido, metade por metade, por...* (Conde, 1992, CORGA) / *escritos metade a metade por...* (Xornal A Nosa Terra, 1993, TILG).

3.2. A expansión (ou modificación)

Este mecanismo sintáctico é o máis sinxelo para formar unidades complexas para ocuparen unha mesma casa funcional. Vexamos un par de casos:

(6) *Conto* + ADX: *conto acabado, conto calado*

(6a) *Conto* + FP: *conto da feira/de vellas, conto de fadas, conto de non acabar*

(6b) *Conto* + FADX ou cláusula de relativo: *contos que van para a feira.*

(7) *Man* + ADX: *man aberta/alta/levantada/lixreira/pesada, mans libres, mans limpas*

(7a) *Man* + FP: *man de mestre, man de obra, man de santo, mans de araña/trapo.*

(7b) *Man* + CCOM: *mans coma cepos*

O listado podía seguir: con núcleo substantivo hai dúcias de exemplos; a expansión dominante é con ADX ou FP (esta é a máis produtiva, polo que podemos observar, se ben non fixemos un estudo sistemático).

Un caso especial é a reduplicación léxica, do tipo *pan pan*: é unha estrutura (SUBS + SUBS), verosimilmente tamén produto dunha expansión**, estrutura infrecuente en fraseoloxía, (temos *lagarto lagarto*, pero poucas máis deste tipo concreto) *Pan pan* non está enfatizando o pan, nin expresa que é un pan auténtico: forma unha unidade nova: *contar algo pan pan* 'punto por punto'. Moi probablemente derive, por implicación ou acurtamento, da forma proverbial *Ao pan pan e ao viño viño*.

3.3. O principio de recursividade (asociado de xeito directo co de expansión):

(8) (FP (FP)): *andar (polas mans (do demo)) / (coa man (no corazón)) / (coas mans (no allo)) / comer (en mesa (de frade)) / deixado (da man (de Deus)) / estar (de mans (na illarga)) / estar (no rabo (da besta)) / falar (de rabos (de gaita)) / negociar (por baixo (de man)) / ser (de rabo (de rola)) etc.*

(9) (FN (FP)) *acedo coma (o rabo (dun gato)) / amargo coma (o rabo (dun can)) etc.*

(10) (FN (Cláusula de relativo)): *ser (a man (que lle dá o pan)) / (o mesmo (que viste e calza)) / (o rabo (que sobra)) etc.*

3.4. A focalización ou tematización

Rexistramos este fenómeno (sintáctico e pragmático) tanto no noso dicionario fraseolóxico coma no refraneiro (R):

(11) Focalización do CD: ***o home fiel*** *telo polo cordel* (R) / ***casos hainos*** / ***doutores*** *ten a igrexa*

(12) Focalización do CI: ***ó home farto*** *as cereixas lle amargan* (R) / ***a quen*** *llo vas dicir*

(13) Focalización do CC: ***nos fornos e lavadoiros*** *adúbanse os coiros* (R) / ***aí*** *está o conto* / ***ben*** *o creo*

(14) Focalización do CPVO: ***aprendido*** *ninguén nace* / ***boas*** *llas dan*

(15) Focalización do SUPL: ***De persoa trapalleira*** *fuxe á carreira* (R)

(16) Focalización do ATR: ***calado*** *estás máis guapo*

(17) Focalización do CADV: ***En débeda*** *se mete quen fía ou promete* (R).

Neste apartado un punto importante é o que concirne ao *tema extraído* (ou *dislocado*) fronte ao *tema integrado*^{††}.

Nas UF verbais (refrán, locucións verbais) sucede coma na técnica libre do discurso (sintaxe libre) que os procedementos de tematización poden ser de dous tipos:

-Un propio da lingua escrita e da lingua coidadosa ou culta, no que se resalta como tema unha unidade con función sintáctica asignada (manifestada principalmente mediante preposicións). Ocupa a posición que S. Dik (1981) denomina P1 (*tópico*), posición inicial no corpo do enunciado. Este procedemento é o que vimos nos exemplos anteriores.

-Outro, propio da lingua oral –especialmente da coloquial–, resalta como tema unha unidade que aínda non recibiu papel sintáctico. Neste caso, no corpo da cláusula é necesario recuperar este constituínte pronominalizado e precedido da correspondente preposición. A posición de tema ocupa neste caso o que Dik (1981) denomina P2 (*tema*), posición dislocada á esquerda.

Compárense (15) e (18):

** López Meirama (2019) fala de expansión en certos casos próximos de reduplicación, como por exemplo en *día tras día tras día*.

†† Con *tema extraído* e *tema integrado* queremos traducir os conceptos *extra-clausal* e *intra-clausal pragmatic functions* (Dik 1989, 264).

(15) *De persoa trapalleira fuxe á carreira* (tema integrado sintacticamente na cláusula [P1], coa función de SUPL)

(18) *Home pequeno e can rabelo, escapa deles coma do demo* (tema extraído, sen función sintáctica [P2]. Este constituínte debe ser recuperado posteriormente coa súa función sintáctica mediante un pronome anafórico, precedido de preposición de ser necesario, neste caso *deles*, SUPL).

3.5. Transformacións

Como a substantivación de estruturas clausais: *de mírame e non me toques, de zúmballe o mango, nun lavar de mans*, ou a substantivación doutros tipos de construcións: *un man a man, un cara a cara*

4.

Información sintáctica nos dicionarios fraseolóxicos

Así pois, a forma das UF en boa medida remite a estruturas sintácticas: a estrutura dun importante número de fraseoloxismos responde a un padrón produtivo sintáctico libre. Digamos que a sintaxe exerce unha dominancia forte sobre toda combinatoria pluriverbal. De feito podemos preguntarnos *canta sintaxe cabe, por exemplo, nun dicionario fraseolóxico?* A cantidade de información e o modo de dar conta dela varía en cada dicionario, evidentemente: no *DFDEA*, por exemplo, cabe moita: “Dar por el palo [a alguien o algo]”, “Salir por una friolera [algo a alguien]. “Ponerse los pantalones. *v (col)* poner [alguien] su autoridad” etc. Toda esa información entre corchetes, comunmente denominada *contorno*, é información sintáctico-funcional. Nós, en López Taboada, & Soto Arias (2020), non botamos man dese mecanismo, pero a información sintáctica é tamén esencial, especialmente no sinalamento de funcións. Tomemos varios exemplos:

-Suxeito (SUX):

(19) *Atravesar na gorxa* (“E unha carraxe incoutable a se me atravesar na gorxa. ¡Bestas!”, Martínez Oca, 1981, TILG) [No seu uso recto, o **SUX** é un óso ou unha espiña; no uso figurado poden ser os sentimentos intensos ou as verbas].

(20) *Chegar/ir/levar ao altar* (“Cando se dispuñan a levar ao altar os seus amores”, Álvarez, 2013, CORGA) [Xeralmente hai un uso sexista-paternalista da frase: o **SUX** pasivo adoita ser a muller, levada ou conducida polo home; pero non co verbo *ir*].

(21) *Ir á misa* (“O que se escribe nos xornais vai á misa”, Puentes, 2000, CORGA) [O **SUX** sempre se refire a palabras ou ideas].

-Atributo (ATR):

(22) *E mira que + ENUNCIADO ATRIBUTIVO* (“E mira que era bonita aquela dorna”, Franco Barreiro, 1994, CORGA) [Valor enfático: indica que o **ATR** é posuído no grao superlativo].

(23) *Ser foi + ATR* (“Ser foi sorte para Sabina atopar aquela colocación”, Méndez Ferrín, *Amor de Artur*, 1982).

-Complemento Directo (CD):

(24) *Non llo chorar* (“¡Cántas cuncas de leite (...) meteo ao fol debaixo do meu teito! Nada lle choro, pero ...”) (Varela Buxán, 1975, TILG) [Neste uso o verbo chorar leva como **CD** algo referido á manutención, os cartos, esforzos e sacrificios etc.].

(25) *Pagar por bo* (“Era o que che cumpría, esnafrar un atorrante e pagalo por bo”) (Iglesias, 2001, CORGA) [A frase galega tamén se pode usar, en menor medida, con **CD** referido a cousas; ironiza sobre o pouco valor desa persoa a quen habería que indemnizar].

(26) *Para algo temos + CD* (“Buscan (...) con quen latricar e matar o tempo. E fan ben, porque pra algo temos a léngua na boca”) (Rodríguez Elías, Rajó Pazo ed., *Contos do turreiro*, 2010) [O **CD** é sempre unha parte do corpo, a lingua, os ollos, as mans, ou ben unha facultade, como a intelixencia; a frase xustifica o uso do órgano ou parte do corpo en cuestión].

-Suplemento (SUPL):

(27) *Darse a* (“Dend'estoncias non pensei en máis mulleres, deime ao traballo”) (González, 1933, TILG) [A frase *darse a* leva **SUPL** referido a cousas, a procesos].

(28) *Estar forte (en)* [O **SUPL** refírese xeralmente a unha materia de coñecemento, ou a unha actividade].

(29) *Saber tanto de + SUPL + como de capar un grilo* (“De democracia real saben tanto como de capar un grilo”, tirada da oralidade).

-Complemento Adverbial (CADV):

(30) *Botar/nacerlle os dentes (+ CADV)* (“Xa che me naceron os dentes nestes fregados, e (...) estou algo crusario”) (López Ferreiro, 1895, TILG).

(31) *Non haber quen pare (+ CADV)* (“Abrocha a chupa, Pepe, que aquí non hai quen pare”) (Alonso, 1992, CORGA).

(32) *Poñer os pés + C.ADV* (“Desque Rosa entrara nesta casa, Fina non volvera poñe-lo pé nela”) (Martín, 1992, CORGA).

5.

Límites entre sintaxe e fraseoloxía

Vemos, así pois, que moitas UF se xeran a partir de esquemas sintácticos. Con todo, hai un momento en que a unidade en cuestión se independiza –por dicilo metafóricamente– da sintaxe e pasa a ser unha unidade fraseolóxica con todo dereito. O quid da cuestión radica nos límites: ata onde chega a sintaxe e onde empeza a fraseoloxía. Na delimitación dos respectivos dominios está a clave. A día de hoxe e guiados por un certo afán de síntese, podemos dicir que hai dúas posturas básicas.

5.1. Gramática de Construcións

Unha é a representada pola Gramática de Construcións (Goldberg 2003, Croft 2007, Mellado Blanco & Gutiérrez Rubio 2020). Parten da idea de que o coñecemento da linguaxe consiste nunha rede de correlacións forma-función (algo que xa está en Saussure, a solidariedade entre significante e significado); para eles as chamadas construcións xorden coma unha combinación de creatividade e repetición: a frecuencia de uso propicia a creación de padróns ou modelos combinatorios. A máis frecuencia, máis modelos. Hai varios tipos de construcións e hai un contínuum entre os diversos tipos de construcións, un contínuum entre o polo léxico e o polo gramatical. Nun extremo estarían as unidades léxicas, entre elas as fraseolóxicas totalmente lexicalizadas sen variación léxica ningunha, fixadas (*estirar la pata* sería un exemplo en castelán) e no outro extremo estarían as unidades gramaticais ou sintácticas libres. En medio hai moita casuística: dentro das unidades fraseolóxicas, e desbotadas as totalmente fixadas, hai construcións con *slots* ou casas baleiras (*estirar*

a pata/a perna/o rabo), que, á súa vez, poden encherse con un ou varios elementos. Aquí podemos poñer de exemplo o estudado pola profesora López Meirama (2020) [*A todo* + INF], “patrón fraseolóxico productivo que combina dos palabras fixas (*a todo*) y una palabra variable (el infinitivo)” (p. 94), do que serían exemplos *a todo dar/meter/correr/llorar/llover...*

Esta idea do contínuum entre gramática e léxico, entre técnica libre do discurso e discurso repetido, resulta moi atractiva. Se en algo levan razón estes estudosos é en reivindicar a importancia, precisamente, do que Coseriu denominou *discurso repetido*. Os xenerativistas de metade do século XX marxinaron este tipo de realidade lingüística (o que hoxe constitúe a materia da fraseoloxía), porque para eles nin era productivo, nin era regular, nin era xerado polas regras da gramática (Ivorra Ordines 2020, 74-75).

5.2. Postura sintactista

A outra postura básica é a postura que designaremos sintactista. Podemos poñer como expoñente desta postura a Jiménez Juliá (2017) e, en certo modo tamén, a Bosque (2007). Neste traballo, o ilustre académico estuda como se amplían determinados paradigmas lingüísticos mediante o procedemento da gramaticalización: así, integra nos correspondentes paradigmas –se ben recoñece, 1) que eses casos ocupan un estadio máis avanzado na escala gradual entre paradigmas abertos e pechados, e, 2) que “algunas de las nuevas formaciones pasan a estar casi totalmente lexicalizadas, como *mar de dudas* o *rosario de desdichas*, pero otras muchas no lo están” (Bosque 2007, 193)– unha serie de cuantificadores nominais e entre eles integra *mar* e *montón*, cuxas propiedades cuantitativas se obteñen, segundo este lingüista, abstraendo certos trazos presentes na súa interpretación literal: de modo que expresións susceptibles de formar parte dun repertorio fraseolóxico, como *un mar de* (*DiLEA: un mar de confusiones/dudas/lágrimas*) ou *un montón de* (*DFDEA*), son abordadas aquí desde o punto de vista gramatical.

“Coidado –parecen dicirnos– non todo cae baixo o dominio da fraseoloxía”. Jiménez Juliá (2017), por exemplo, analiza as que Casares (1950) chamara *locucións conexas* (as que dan lugar á ampliación do paradigma das chamadas *partículas*, sobre todo preposicións e conxuncións) e reclámaas para o ámbito da sintaxe. O propio Bosque, no estudo citado, di claramente que as locucións (adverbiais, conxuntivas...) están suxeitas a restricións *contextuais de tipo sintáctico* (2007, 190).

E noutro lugar, nunha publicación xa clásica sobre o *como* en español, Jiménez Juliá (2003, 132) é remiso a catalogar construcións con *como que* como xerador de fraseoloxismos. Jiménez integra nun mesmo paradigma, aquel formado polo *como que* modal e matizador, dentro do apartado do *como*-preposición, construcións como as seguintes (que enumeramos):

- (33) Oyó **como que** *tosían*
- (34) Parece **como que** *tosen*
- (35) Hace **como que** *no quiere la cosa*

Nós pensamos que é lícito este enfoque sintactista porque, efectivamente, hai aí un padrón productivo que xera moitas estruturas sintácticas libres. O cal non quita para que nós sigamos avanzando na secuencia (35) dándolle a *facer coma que/quen non quere a cousa* un valor fraseolóxico de ‘disimulo’ ou ‘finximento’. De feito, en galego incluso se dá un paso máis na súa fraseoloxización:

- (36) *fai coma quen* [+VERBO nas modalidades afirmativa ou negativa] (*fai coma quen non quere / non sabe / non entende...*),

de tal modo que esa casa baleira, esperable nunha secuencia sintáctica libre, queda bloqueada. Desaparece:

(37) *(facer) coma quen [+ Ø]*

Deste xeito, *coma quen* cobra valor fraseolóxico case que pleno, ben entendido –insistimos– que iso non é óbice para analizar formalmente os seus constituíntes coma unha preposición mais un pronome:

(38) *Deixaríase decir algo, ou así **coma quen...** pra qu'o caballero lle dese* (Boado, 1823, TILG)

(39) *O puñesfrero remelaba os ollos de car'a min, **coma quen**, enténdote* (Semenario A tía Catuxa, 1889, TILG)

(40) *Ten máis experiencia, e tamén máis luces, e opta por facer **coma quen*** (Rey Núñez, 2003, TILG)

Fixémonos, ademais, que este noso enfoque é fraseolóxico e sintactista asemade (en canto que partimos dun esquema sintáctico sobre o que se produce unha supresión). Ese foco, o gramatical, estende longamente os seus brazos. Poñamos un par de exemplos máis:

(41) *Oler + FP/SUPL:*

(42) *Oler a rosas/a café/a comida*

A partir de aquí e por metáfora ou desprazamento semántico claro do concreto en uso recto ao uso figurado, pasamos a xerar UF:

(43) *Oler a gloria (bendita)/demos/raios etc.*

Pero a función sintáctica desa FP debe ser a mesma, sexa suplemento ou sexa o que outros chaman 'función oblicua'^{‡‡}, de xeito que é lícito analizala (por exemplo, en clase de lingua) aínda que sexa unha UF fixada como tal.

Pasa igual con outros moitos casos:

(44) *Ir + FP con valor locativo (ou pseudo-locativo) (45-51 serían realizacións concretas deste esquema (44))*

(45) *Ir a el/ela/eles/elas* ("O arume usábase para quentar os fornos, para prender o lume na lareira. Cantas veces fun eu a el..." [da oralidade, informante de Corme, Coruña]).

(46) *Ir ás arrasadeiras*

(47) *Ir ás cirolas/ós morogos...* ("nunca fora ás arrasadeiras. Ía ós morogos, ás cirolas bravas, ás cereixas da carretera, que se dan de seu" (Blanco Amor, 1962, TILG).

(48) *Ir aos grilos* 'ir cazar grilos' (uso recto)

(49) *Ir ás minchas* 'ir coller minchas' (uso recto)

Intentar explicar aquí o valor desta FP permite aproximarse desde outros puntos de vista, complementarios mellor ca excluíntes. Desde a gramática cognitiva habería unha metonimia: en vez de ir ao lugar onde hai minchas ou cirolas ou arume ou morogos, vaise (directamente coa mente) á cousa que hai nese lugar. Prescindindo dese enfoque cognitivo, desde un enfoque sintáctico estrito, podíamos ampliar o valor do CADV

‡‡ No corpus ADESSE entenden por función '(complemento) oblicuo', unha especie de compartimento onde caben desde o suplemento (vid. o verbo *carecer + de*) ata aqueles complementos nucleares de difícil clasificación.

de Rojo (1990) e combinar dentro desa funcionalidade dous valores adverbiais: o locativo e o modal: vaise a un sitio onde hai algo (valor locativo) coa intencionalidade (valor modal) de coller, cazar, pescar ou roubar o que alí hai.

En calquera caso, sexa cal for a función sintáctica dese FP (CADV ou “oblicuo”), o que está claro é que esa mesma función é a que aparece no uso desviado, figurado, presente en:

(50) *Ir ás minchas/aos grilos* ‘perder o tempo’

(51) *Ir aos panchos* ‘levar pantalóns inapropiadamente curtos’

A reflexión é a mesma: que sexan UF non nos impide asignarlles unha función sintáctica aos seus constituíntes lingüísticos.

E esa é a nosa humilde postura: recoñecemos o poderoso que é o enfoque sintáctico e ao tempo valoramos a colaboración, dentro do marco da Gramática de Construcións, entre lingüistas como López Meirama, de formación sintactista, e Mellado Blanco, de formación fraseoloxicista. Sirva como exemplo López & Mellado (2018).

Os límites nunca son fáciles de establecer. E hai veces, incluso, en que unha parte nese contínuum se solapa. Unha parte á que podiamos chamar *zona de indeterminación*. Neste sentido, un exemplo prototípico, xulgamos que é este:

(52) *Ir de + SUBS*

No DFDEA figuran como UF:

(53) *Ir de copas/de domingo/de dormida/de farra/de marcha/de merienda/de parranda/de picos pardos/de servilleta prendida/de tascas/de vacaciones/de vencida*

En cambio, non figuran *ir de viaxe, de veraneo, ir de tiendas, ir de compras, de paseo* etc.

Por que unhas si e outras non? Parece haber aquí unha zona de indeterminación. Nesa zona de indeterminación, o enfoque sintactista é perfectamente lícito. Podemos sempre estudar a xénese, remontarnos á orixe e ver se somos capaces de asignarlle unha función sintáctica á frase preposicional introducida por *de*. Como tamén podemos analizar as posibilidades sintáctico-construtivas de *Ir [+MOVEMENTO] de + SUBS*, porque, non o esquezamos, a “fossilización-xénese” de esquemas fraseolóxicos xérase nunha alta porcentaxe de casos a partir dunha mecánica sintáctico-construtiva libre.

Na outra cara da moeda están aquelas construcións fraseolóxicas que dificilmente se prestan a unha análise sintáctica: non hai padróns sintácticos libres aos que afilialas. Sirva de claro exemplo, ao noso entender, a construción estudada por López Meirama e Mellado Blanco (2018), anteriormente citada, [*De X a Y*]:

(54) *De cabo a rabo, de punta a rabo, de comienzo a fin, de (los) pies a (la) cabeza, de pe a pa, de(l) principio a(l) fin, de punta a cabo.*

Aínda admitindo na xénese da construción un esquema sintáctico libre, do tipo, por exemplo,

(55) *Irei de Madrid a Barcelona pasando por Zaragoza*

(55a) *De Madrid irei a Barcelona pasando por Zaragoza*

(cuxa equivalencia nos permite constatar a autonomía sintáctico-sintagmática dos constituíntes *de Madrid* e *a Barcelona*, ao tempo que nos permite analizalos como complementos, de orixe e de termo do verbo de movemento), aínda así, cremos que é innegable que as unidades fraseolóxicas verosimilmente esgazadas deste padrón libre (55a) ou padróns semellantes,

(56) *De esquerda a dereita*

(57) *De arriba a abaixo*

(58) *Da cima ao fondo* etc.

son xa inanalizables sintacticamente: que relación sintáctica hai entre *de esquerda/de arriba/da cima* con respecto a *a dereita/a abaixo/ao fondo*? Son acaso os segundos modificadores dos primeiros? Hai talvez unha correlación *de...a* con certo valor coordinador como hai, por exemplo, entre *tanto... coma* en estruturas *tanto ti coma min amamos a lingua*?^{§§} Ningunha das dúas opcións parece ser suficientemente convincente nin coñecemos padróns sintácticos paralelos. Sinceramente cremos que estas unidades [*De X a Y*] entran baixo o dominio da fraseoloxía e xa non da sintaxe.

6.

Conclusións

Nas páxinas precedentes vimos que a forma das UF remite en boa medida a estruturas sintácticas: a estrutura dun número alto de fraseoloxismos responde a un padrón produtivo sintáctico libre.

Comprobamos, tamén, que a información sintáctica é ata certo punto esencial nun dicionario fraseolóxico, malia as dificultades prácticas que representa para o lexicógrafo; en calquera caso, esa interrelación léxico-sintaxe xulgámola beneficiosa e necesaria.

Un punto importante é a posta en valor da función sintáctica 'complemento adverbial', unha función nada no seo da escola funcionalista compostelá e cun potencial teórico-explicativo aínda non suficientemente desenvolvido.

Outra das conclusións básicas á que chegamos é que os límites entre disciplinas lingüísticas nunca son fáciles de establecer: é un feito que a sintaxe exerce unha dominancia forte sobre toda combinatoria pluriverbal, pero esa ciencia da linguaxe non o explica todo, de onde, unha vez máis, se deduce a necesaria interdependencia entre todas as disciplinas lingüísticas á hora de abordar fenómenos complexos mais substanciais para o coñecemento profundo do funcionamento dun idioma, coma é o caso das unidades fraseolóxicas.

A interacción entre fraseólogos e especialistas en sintaxe, tal como expuxemos nos apartados correspondentes, preséntase aos nosos ollos coma un óptimo modelo do que pode dar de si no futuro a dialéctica entre a sintaxe e a fraseoloxía.

§§ En estruturas emparentadas, relativamente frecuentes nos refráns, tamén coa preposición *a* exercendo un valor distributivo-pseudo correlativo, do tipo *Bago a bago* (*unha vella xuntou un mollo de viño*)/ *Gota a gota* (*se llena la bota*)/ *Pedra a pedra* (*a casa medra*) etc., parece haber un valor pseudocoordinante para esa preposición *a*, coma se *gota a gota* equivalese a *gota mais gota*...

Referencias bibliográficas

- ADESSE = García-Miguel, José M. (dir.) (2002-). *ADESSE: Base de datos de Verbos, Alternancias de Diátesis y Esquemas Sintáctico-Semánticos del Español*. Vigo: Universidade de Vigo. Disponible en <http://adesse.uvigo.es/data/esquemas.php> (Consultado en setembro de 2021).
- Álvarez de la Granja, María (2003). *As locucións verbais galegas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico.
- Bosque, Ignacio (2007). "Procesos de abstracción de los paradigmas léxicos abiertos", *Pandora. Revue d'études hispaniques*, 7, 189-198. Disponible en <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2925746.pdf>.
- Casares, Julio (1969) [1950]. *Introducción a la lexicografía moderna*. Anejo LII de la *Revista de Filología Española*. Madrid: C.S.I.C.
- Conde Tarrío, Germán (1999). "O problema da terminoloxía paremiolóxica en Galicia", *Madrygal: Revista de estudos gallegos*, 2, 53-66.
- CORGA = Rojo, Guillermo, & López Martínez, María Sol (2001-). *Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA) [4.0]*. Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades. Diponible en <http://corpus.cirp.gal/corga/> (Consultado en setembro de 2021).
- Corpas Pastor, Gloria (1997). *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- Croft, William (2007). "Construction Grammar". En Geeraerts, Dirk, & Cuyckens, Hubert (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive linguistics*, 463-508. New York: Oxford University Press.
- DFDEA = Seco, Manuel, Andrés, Olimpia, & Ramos, Gabino (2017) [2004]. *Diccionario fraseológico documentado del español actual. Locuciones y modismos españoles*. Madrid: JdeJ Editores.
- Dik, Simon C. (1981) [1978]. *Functional Grammar*. Amsterdam: North-Holland. Tradución ao español por Leocadio Martín e Fernando Serrano (1981). Madrid: SGEL.
- Dik, Simon C. (1989). *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The structure of the clause*. Dordrecht: Foris Publications.
- DiLEA = Inmaculada Penadés Martínez (2019-): *Diccionario de Locuciones Idiomáticas del Español Actual (DiLEA)*. Disponible en <http://www.diccionariodilea.es/inicio> (Consultado en setembro de 2021).
- Ferro Ruibal, Xesús (1987). *Refraneiro galego básico*. Vigo: Galaxia.
- Fillmore, Charles J. (1985). "Syntactic Intrusions and The Notion of Grammatical Construction", *Proceedings of the Eleventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* (February 16-18, 1985), 73-86. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.
- García-Page Sánchez, Mario (2008). *Introducción a la fraseología española*. Barcelona: Anthropos Editorial.

Goldberg, Adele E. (2003), "Constructions: A new Theoretical approach to language", *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 219-224.

González Rey, María Isabel (2007), *La didactique du français idiomatique*. Fernelmont: EME éditions,

Ivorra Ordines, Pedro (2020): "Les comparacions i les seues variacions en La plaça del Diamant des de la gramàtica de construccions: entre usualitat i creativitiat". En Mellado Blanco, Carmen, & Gutiérrez Rubio, Enrique (eds.), *Nuevas aportaciones de la Gramática de Construcciones a los estudios de fraseología en las lenguas románicas*. Volume monográfico de *Romanica Olomucensia*, 32/1, 73-90. Disponible en <https://doi.org/10.5507/ro.2020.004>.

Jackendoff, Ray S. (1983). *Semantics and Cognition*. Cambridge: MIT Press.

Jiménez Juliá, Tomás (2003). «"Como" en español actual», *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, 30, 117-161. Disponible en <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/3399>

Jiménez Juliá, Tomás (2017). "Notas sobre locuciones y construcciones sintácticas", *Cuadernos AISPI*, 10, 91-112. Disponible en <https://doi.org/10.14672/10.2017.1324>.

Lakoff, George (1977). "Linguistic gestalts". En Beach, Woodford, Fox, Samuel, & Philosoph, Shulamith (eds.), *Papers from the Thirteenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society* (April 14-16, 1977), 236-287. Chicago: Chicago Linguistic Society.

López Meirama, Belén (2019). "Realizaciones temporales de la construcción fraseológica [Ssing PREP Ssing]", *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, 46, 245-278. Disponible en <https://doi.org/10.15304/verba.46.4598>.

López Meirama, Belén (2020): "[A todo + INF]: Velocidad e intensificación en una construcción fraseológica del español". En Mellado Blanco, Carmen, & Gutiérrez Rubio, Enrique (eds.), *Nuevas aportaciones de la Gramática de Construcciones a los estudios de fraseología en las lenguas románicas*. Volume monográfico de *Romanica Olomucensia*, 32/1, 91-110. Disponible en <https://doi.org/10.5507/ro.2020.005>.

López Meirama, Belén, & Mellado Blanco, Carmen (2018). "Las construcciones [de X a Y] y [de X a X]: realizaciones idiomáticas y no tan idiomáticas". En Díaz Ferro, Marta, Vaamonde, Gael, Varela Suárez, Ana, Cabeza Pereiro, María del Carmen García-Miguel Gallego, José María, & Ramallo Fernández, Fernando (eds. lits.), *Actas do XIII Congreso Internacional de Lingüística Xeral* (Vigo, 13/15-06-2018), 576-583. Vigo, Universidade de Vigo. Disponible en <http://cilx2018.uvigo.gal/actas/pdf/661203.pdf>.

López Taboada, Carme, & Soto Arias, Mª Rosario (2020): *Diccionario de Fraseoloxía Galego-Castelán Castelán-Galego*. Vigo: Edicións Xerais.

Mellado Blanco, Carmen (1999). *Los somatismos del alemán: semántica y estructura*. Salamanca: Universidad de Salamanca.

Mellado Blanco, Carmen, & Gutiérrez Rubio, Enrique (2020): "Nuevas aportaciones de la Gramática de Construcciones a los estudios de fraseología en las lenguas románicas", *Romanica Olomucensia*, 32/1, 1-12.

Penadés Martínez, Inmaculada (2020). "Construcciones fraseológicas de valor consecutivo-intensificador". En Mellado Blanco, Carmen, & Gutiérrez Rubio, Enrique (eds.), *Nuevas aportaciones de la Gramática de Construcciones a los estudios de fraseología en las lenguas románicas*. Volume monográfico de *Romanica Olomucensia*, 32/1, 127-141. Disponible en <https://doi.org/10.5507/ro.2020.007>.

Rojo, Guillermo (1990): "Sobre los complementos adverbiales", en *Jornadas de Filología. Homenatge al Professor Francisco Marsá*, 153-171. Barcelona: Universitat de Barcelona. Disponible en https://gramatica.usc.es/~grojo/Publicaciones/Complementos_adverbiales.pdf

TILG = Santamarina, Antón (dir.), González Seoane, Ernesto & Álvarez de la Granja, María (2003-). *Tesouro informatizado da lingua galega (Versión 4.1)*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://ilg.usc.gal/TILG/> (Consultado en setembro de 2021).

Xelmírez = Varela Barreiro, Xavier (coord.) (2006-2018). *Corpus Xelmírez*. Seminario de Lingüística Informática / Grupo TALG / Instituto da Lingua Galega. Disponible en <http://sli.uvigo.es/xelmirez/> (Consultado en setembro de 2021).

Zuluaga Ospina, Alberto (1980), *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: Peter D. Lang.